

**XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA TURK BIRLIGI
G'OYASINING SHAKLLANISHI: JADIDCHILIK, TA'LIM ISLOHOTI VA
MILLIY O'ZLIK.**

Rustamov Jamoliddin Mirzakarimovich

Moskva davlat xalqaro munosabatlar instituti

Toshkent filiali direktor o'rinbosari.

Telefon raqami: +99890 996-39-40,

Elektron pochta manzili: jrustamov651@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21549959>

Annotatsiya. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turk birligi g'oyasining shakllanishi Markaziy Osiyo tarixidagi eng muhim intellektual va ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, mustamlakaviy modernizatsiya, an'anaviy ta'lim tizimining tanazzuli hamda Turkiston musulmon xalqlari orasida milliy uyg'onish ehtiyojining kuchayishi sharoitida vujudga keldi. Turk birligi g'oyasi faqat siyosiy panturkizmning ifodasi sifatida emas, balki ta'lim islohoti, madaniy modernizatsiya, til birligi va Rossiya imperiyasi tarkibidagi turkiy xalqlar o'rtasidagi intellektual hamkorlik jarayonlari orqali shakllangan murakkab mafkuraviy hodisa sifatida namoyon bo'ldi.

Mazkur tadqiqot Turk birligi g'oyasining mafkuraviy asoslarini Ismoil G'aspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov hamda jadidchilik harakatining boshqa yetakchi namoyandalari faoliyatini tahlil qilish orqali o'rganadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, diskurs tahlili hamda intellektual tarix metodologiyasi qo'llanilib, ta'lim islohotlari, zamonaviy matbuotning shakllanishi, teatr, adabiyot va siyosiy tashkilotlarning Turkistonda milliy o'zlik haqidagi qarashlar evolyutsiyasiga ko'rsatgan ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: jadidchilik; Turk birligi; Turkiston; Ismoil G'aspirali; Mahmudxo'ja Behbudiy; milliy o'zlik; ta'lim islohoti; Rossiya imperiyasi; modernizatsiya; musulmon intellektual tarixi.

**ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ ТЮРКСКОГО ЕДИНСТВА В ТУРКЕСТАНЕ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ДЖАДИДИЗМ, РЕФОРМА ОБРАЗОВАНИЯ И
НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ.**

Аннотация. Формирование идеи тюркского единства в конце XIX – начале XX века представляет собой один из наиболее значимых интеллектуальных и общественно-политических процессов в истории Центральной Азии. Данный процесс развивался в условиях колониальной политики Российской империи, колониальной модернизации, кризиса традиционной системы образования и усиления потребности в национальном возрождении среди мусульманских народов Туркестана. Идея тюркского единства проявилась не только как выражение политического пантюркизма, но и как сложный идеологический феномен, сформировавшийся посредством реформирования образования, культурной модернизации, языкового единства и процессов интеллектуального взаимодействия между тюркскими народами в составе Российской империи.

Настоящее исследование рассматривает идейные основы концепции тюркского единства посредством анализа деятельности Исмаила Гаспринского, Махмудходжи Бехбуди, Абдурауфа Фитрата, Абдуллы Авлони, Мунаввар-кары Абдурашидханова, а также других ведущих представителей джадидского движения. В работе используются методы историко-сравнительного анализа, дискурс-анализа и интеллектуальной истории.

Особое внимание уделяется влиянию реформ образования, становления современной печати, театра, литературы и политических организаций на эволюцию представлений о национальной идентичности в Туркестане.

Ключевые слова: джадидизм; тюркское единство; Туркестан; Исмаил Гаспринский; Махмудходжа Бехбуди; национальная идентичность; реформа образования; Российская империя; модернизация; интеллектуальная история мусульман.

THE FORMATION OF THE IDEA OF TURKIC UNITY IN TURKESTAN IN THE LATE 19 EARLY 20 CENTURIES: JADIDISM, EDUCATIONAL REFORM, AND NATIONAL IDENTITY

Abstract. *The formation of the idea of Turkic unity in the late nineteenth and early twentieth centuries constitutes one of the most significant intellectual and socio-political processes in the history of Central Asia. This process emerged within the context of the colonial policy of the Russian Empire, colonial modernization, the decline of the traditional educational system, and the growing demand for national awakening among the Muslim peoples of Turkestan.*

The idea of Turkic unity developed not merely as an expression of political Pan-Turkism, but as a complex ideological phenomenon shaped through educational reform, cultural modernization, linguistic unity, and the processes of intellectual cooperation among the Turkic peoples within the Russian Empire.

This study examines the ideological foundations of the idea of Turkic unity through an analysis of the activities of Ismail Gasprinsky, Mahmudkhoja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvar Qori Abdurashidkhanov, and other leading representatives of the Jadid movement. The research employs historical-comparative analysis, discourse analysis, and the methodology of intellectual history. Particular attention is paid to the influence of educational reforms, the emergence of the modern press, theatre, literature, and political organizations on the evolution of concepts of national identity in Turkestan.

Keywords: *Jadidism; Turkic unity; Turkestan; Ismail Gasprinsky; Mahmudkhoja Behbudiy; national identity; educational reform; Russian Empire; modernization; Muslim intellectual history.*

1. Kirish

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi hududida chuqur siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar yuz berdi. Ushbu jarayonlar, ayniqsa, Turkiston o'lkasida alohida ahamiyat kasb etdi. Chunki Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati imperiya ma'muriyati, mahalliy musulmon jamiyatlari hamda shakllanib kelayotgan islohotchi ziyolilar o'rtasida murakkab munosabatlarni vujudga keltirdi.

Mazkur keng ko'lamli intellektual yangilanish jarayonida Turk birligi g'oyasi tobora muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Turk birligini faqat siyosiy panturkizm doirasida talqin qiluvchi qarashlardan farqli ravishda, jadid ziyolilari ushbu g'oyani, avvalo, umumiy til, mushtarak tarixiy tajriba va umumiy sivilizatsion merosga asoslangan madaniy-ma'rifiy loyiha sifatida tushundilar. Ularning qarashlarida Turk birligi hududiy parokandalikni bartaraf etish, islomning axloqiy qadriyatlarini saqlab qolish hamda ilm-fan va texnika taraqqiyotini qabul qilish orqali jamiyatni yangilashga xizmat qilishi lozim edi. Jadidlarning ilmiy va publitsistik asarlari, gazeta va jurnallari, teatr faoliyati hamda yangi usul maktablari zamonaviy bilimlarni targ'ib qilish bilan birga, tarixiy xotirani tiklash, milliy o'zlikni anglash va fuqarolik ongini shakllantirishga xizmat qildi. Jadidlar bevosita siyosiy birlashuvni emas, balki avvalo jamiyatning ma'naviy va intellektual yangilanishini taraqqiyotning zarur sharti deb bildilar.

Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati kutilmagan tarzda ushbu jarayonlarning jadallashuviga ham sabab bo'ldi. Mintaqaning iqtisodiy integratsiyasi, temir yo'llar va aloqa tarmoqlarining rivojlanishi, shaharlashuv hamda yangi musulmon ziyolilar qatlamining shakllanishi natijasida ta'lim, til, din va milliy o'zlik masalalari muhokama qilinadigan umumiy jamoatchilik maydoni vujudga keldi. Shu tariqa, jadidchilik bir tomondan mustamlakachilik siyosatiga javob bo'lsa, ikkinchi tomondan mahalliy jamiyatning ichki modernizatsiya jarayonining ifodasi sifatida namoyon bo'ldi.

Jadidchilik harakati yuzasidan salmoqli ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, ta'lim islohoti, mustamlakaviy modernizatsiya, islomiy islohotchilik va Turk birligi g'oyasining o'zaro bog'liqligi masalalari hanuz tarixshunoslikdagi muhim bahs-munozaralardan biri bo'lib qolmoqda. Ayrim tadqiqotchilar jadidchilikni, asosan, islom modernizmi doirasida talqin qilsalar, boshqalari uni millatchilik, mustamlakachilikka qarshi kurash yoki madaniy modernizatsiya nuqtai nazaridan izohlaydilar. Mazkur yondashuvlarning xilma-xilligi Turk birligi g'oyasining mafkuraviy asoslarini kompleks tarzda qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy munozaralarga hissa qo'shishni maqsad qilib, XIX asr oxiri va 1917-yil oralig'ida Turkistonda Turk birligi g'oyasining shakllanishida ta'lim islohoti, matbuot, adabiyot, teatr va siyosiy faollikning o'zaro bog'liq holdagi ta'sirini tahlil qiladi.

Shunga muvofiq, maqolada quyidagi ilmiy savollarga javob izlanadi:

- Rossiya imperiyasining mustamlakaviy modernizatsiya siyosati Turkistonda Turk birligi g'oyasining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
- Jadidlarning ta'lim islohotlari milliy o'zlik va milliy ongning shakllanishida qanday o'rin tutdi?
- Yetakchi jadid mutafakkirlari Turk birligi g'oyasini qanday talqin qildilar?
- Madaniy modernizatsiya Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishigacha bo'lgan siyosiy safarbarlik jarayoniga qay darajada ta'sir ko'rsatdi?

Mazkur tadqiqotning asosiy gipotezasi shundan iboratki, Turk birligi g'oyasi dastlab siyosiy mafkura sifatida emas, balki intellektual va madaniy modernizatsiya loyihasi sifatida shakllangan. Uning siyosiy mazmun kasb etishi esa jadidlar amalga oshirgan ta'lim, madaniyat va ijtimoiy islohotlarning mantiqiy natijasi sifatida keyinchalik yuzaga kelgan.

1.2. Adabiyotlar sharhi

So'nggi qirq yil davomida jadidchilik va Turk birligi masalalariga bag'ishlangan tarixshunoslik sezilarli darajada boyidi. Zamonaviy tadqiqotlarning aksariyati jadidchilikni ta'limni modernizatsiya qilish, islomiy islohotchilik, madaniy uyg'onish hamda siyosiy tafakkurning shakllanishini o'zida mujassam etgan ko'p qirrali islohot harakati sifatida baholaydi.

Biroq tadqiqotchilar ushbu omillarning qaysi biri harakat taraqqiyotida hal qiluvchi rol o'ynaganligi borasida turlicha fikr bildiradilar.

Markaziy Osiyo jadidchiligi tarixini o'rganishda eng nufuzli olimlardan biri **Adeeb Khaliddir**. Uning *The Politics of Muslim Cultural Reform* (1998) asarida jadidchilik dastlabki bosqichida, avvalo, ochiq millatchilik harakati emas, balki musulmon jamiyatini madaniy jihatdan yangilashga qaratilgan loyiha sifatida talqin qilinadi. Olimning fikricha, ta'lim islohotining asosiy maqsadi zamonaviy taraqqiyot talablariga javob bera oladigan, shu bilan birga o'zining islomiy va madaniy o'zligini saqlab qolgan yangi avlodni shakllantirishdan iborat edi.^[1] Khalidning *Making Uzbekistan* (2015) nomli asarida esa Sovet milliy siyosati jadidlar tomonidan ilgari surilgan ko'plab intellektual loyihalarni keyinchalik yangi mazmunda qayta shakllantirgani ko'rsatib beriladi. Muallif milliy o'zlikning shakllanishi oddiy millatchilik nazariyalari bilan izohlab bo'lmaydigan murakkab tarixiy jarayon ekanligini ta'kidlaydi.^[2]

Allen Frank jadidchilik va an'anaviy diniy ta'lim tizimi o'rtasidagi uzviylik masalasiga e'tibor qaratadi. U jadidchilikni mumtoz islomiy ilm-fan an'analari mutlaqo zid harakat sifatida talqin qilish noto'g'ri ekanligini, aksincha, islohotchilik bilan an'anaviy diniy ta'lim o'rtasida muhim tarixiy davomiylik mavjudligini asoslaydi.^[3]

Edward J. Lazzerini Ismoil G'aspiralining faoliyatiga bag'ishlangan tadqiqotlarida Rossiya imperiyasi musulmonlari o'rtasidagi transhududiy intellektual aloqalarni chuqur tahlil qiladi. Uning fikricha, «*Tarjimon*» gazetasi turkiy musulmon xalqlar o'rtasida umumiy til va madaniy muloqotni rivojlantirishga xizmat qilgan ilk nashrlardan biri bo'lgan.^[4]

Hélène Carrère d'Encausse Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan musulmon xalqlarda milliy o'zlikning shakllanishi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi.

Tadqiqotchining ta'kidlashicha, mustamlakaviy boshqaruv ma'muriy, ta'lim va iqtisodiy tizimlarni tubdan o'zgartirish orqali, kutilmagan tarzda, zamonaviy milliy ongning shakllanishiga turtki bergan.^[5]

Robert D. Crews Rossiya imperiyasida islomni boshqarish siyosatini o'rganar ekan, mustamlakachilikni faqat repressiv siyosat sifatida talqin qilish biryoqlama yondashuv ekanligini

¹ Adeeb Khalid "The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia" 1998.

² A.Khalid. "Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR". Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2015.

³ Allen Frank "Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the Muslim world." 2001.

⁴ Edward J. Lazzerini "Turkic Modernism at the Turn of the Twentieth Century" 1975.

⁵ Hélène Carrère d'Encausse "Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia" University of California Press, 1988.

ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari imperiya ma'muriyati bilan musulmon diniy elitalari o'rtasida murakkab va o'zaro ta'sirga asoslangan munosabatlar mavjud bo'lganini isbotlaydi.^[6]

Mustafa Tuna Rossiya imperiyasining turli hududlarida amalga oshirilgan musulmon ta'lim islohotlarini qiyosiy tahlil qilib, jadidchilik faqat Turkiston hududiga xos hodisa emas, balki butun imperiya miqyosidagi modernizatsiya harakati bo'lganini ta'kidlaydi. Uning qiyosiy tadqiqotlari Qrim, Volgabo'yi, Kavkaz va Turkiston o'rtasida ta'lim g'oyalari faol almashinib turganini ko'rsatadi.^[7]

Azade-Ayşe Rorlich tatar ziyolilari tarixi hamda Rossiya imperiyasi hududida islohotchilik g'oyalarining tarqalishini o'rganishga katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning tadqiqotlarida tatar ma'rifatparvarlarining zamonaviy ta'lim usullarini Markaziy Osiyoga olib kirishdagi o'rni alohida yoritilgan.^[8]

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda transmilliy (transnational) yondashuv tobora ustunlik qilmoqda. Zamonaviy tadqiqotchilar ziyolilar migratsiyasi, matbuotning rivojlanishi, ta'lim almashinuvi hamda Rossiya imperiyasi hududidagi turli musulmon jamiyatlarini bog'lab turgan aloqa tarmoqlariga alohida e'tibor qaratmoqda.

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida Turkiston sharoitida ta'limni modernizatsiya qilish jarayonining Turk birligi mafkurasining shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri yetarli darajada kompleks o'rganilmagan. Ko'pchilik ishlarda jadidlarning ta'lim islohoti yoki siyosiy millatchilik alohida tadqiq etilib, ularning o'zaro bog'liqligi yetarlicha yoritilmagan.

Mazkur maqola aynan shu tarixshunoslikdagi bo'shliqni to'ldirishni maqsad qilib, ta'lim islohoti, ommaviy matbuot, adabiyot, teatr, jurnalistika va siyosiy safarbarlikni yagona intellektual transformatsiyaning o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari sifatida tahlil qiladi. Intellektual tarix metodologiyasini mustamlakachilik tadqiqotlari bilan uyg'unlashtirish orqali tadqiqot Turk birligi g'oyasini modernizatsiya, imperiya boshqaruvi, islomiy islohotchilik va mahalliy tarixiy tajriba ta'sirida bosqichma-bosqich shakllangan mafkuraviy jarayon sifatida talqin etadi.

1.3. Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot sifat (qualitative) tarixiy tadqiqot metodologiyasiga asoslanib, bir-birini to'ldiruvchi bir necha ilmiy yondashuvlarni uyg'un holda qo'llaydi.

Birinchidan, Rossiya imperiyasining turli turkiy hududlarida amalga oshirilgan ta'lim islohotlari, intellektual taraqqiyot va siyosiy o'zgarishlarni qiyoslash maqsadida tarixiy-qiyosiy tahlil usuli qo'llanildi. Ushbu metod umumiy qonuniyatlar bilan bir qatorda, mintaqaviy xususiyatlarni ham aniqlash imkonini berdi.

Ikkinchidan, tadqiqotning asosiy nazariy asosini intellektual tarix metodologiyasi tashkil etadi. Tadqiqot davomida «turk», «millat», «vatan», «birlik», «ta'lim» va «sivilizatsiya» kabi tushunchalarning jadid mutafakkirlari asarlaridagi evolyutsiyasi tahlil qilindi.

⁶ Robert D. Crews "Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia" 2003.

⁷ Mustafa Tuna, "Pillars of the Nation": The Making of a Russian Muslim Intelligentsia and the Origins of Jadidism," 2017.

⁸ Azade-Ayşe Rorlich "The Djadid movement and institutions of islamic Education in the volga-ural region". 2001.

Ayniqsa, 1880-yillardan 1917-yilgacha bo'lgan davrda siyosiy terminologiyada yuz bergan o'zgarishlarga alohida e'tibor qaratildi.

Uchinchidan, gazeta va jurnallar, teatr asarlari, darsliklar hamda siyosiy hujjatlarni o'rganishda tanqidiy diskurs tahlili (Critical Discourse Analysis) usuli qo'llanildi. Ushbu metod til va matnlarning jamoaviy o'zlikni shakllantirish hamda jamoatchilik fikrini safarbar etishdagi rolini ochib berishga xizmat qildi.

Tadqiqotda, shuningdek, tarixiy institutsionalizm yondashuvidan foydalanilib, Rossiya imperiyasining ma'muriy islohotlari, ta'lim muassasalari, matbaa tarmoqlari va siyosiy tashkilotlarining yangi musulmon ziyolilar qatlamining shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilindi.

Tadqiqotning birlamchi manbalari sifatida «Tarjimon», «Oyna», «Sadoyi Turkiston», «Hurriyat», «Taraqqiy» gazeta va jurnallari, jadid maktablari uchun yaratilgan darsliklar, nutqlar, xotiralar hamda Turkiston Muxtoriyatiga oid rasmiy hujjatlardan foydalanildi. Ikkilamchi manbalar esa Cambridge University Press, Harvard University Press, Cornell University Press, University of California Press, Brill va Oxford University Press kabi nufuzli xalqaro nashriyotlarda chop etilgan monografiyalar hamda taqrizdan o'tgan ilmiy maqolalarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotning xronologik doirasi taxminan 1880-yildan, ya'ni Ismoil G'aspirali tomonidan yangi usul ta'limining institutsional asoslari yaratilgan davrdan boshlab, 1918-yil fevraligacha - Turkiston Muxtoriyati bolsheviklar tomonidan qurolli kuch bilan tugatilgan davrgacha bo'lgan tarixiy jarayonni qamrab oladi. Mazkur davr Turkistonda Turk birligi g'oyasining intellektual evolyutsiyasining asosiy bosqichlarini o'z ichiga oladi.

2.1. Tarixiy sharoit: Rossiya mustamlakachilik boshqaruvi va Turkistonning ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyasi

Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni bosib olishi mintaqaning an'anaviy institutlari, boshqaruv tizimi, ta'lim tuzilmalari va iqtisodiy munosabatlarini tubdan o'zgartirdi. Mustamlakachilik hukmronligi mahalliy aholini siyosiy jihatdan bo'ysundirish va iqtisodiy ekspluatatsiya qilishga asoslangan bo'lsa-da, u ayni paytda tasodifan intellektual almashinuv, ta'lim islohoti va zamonaviy milliy ong shakllanishi uchun yangi sharoitlarni ham yaratdi.

Rossiya istilosiga qadar Markaziy Osiyo siyosiy jihatdan Qo'qon xonligi, Xiva xonligi va Buxoro amirligiga bo'lingan edi. Ushbu davlatlar islomiy an'analar, turkiy madaniy meros va keng savdo aloqalari bilan bog'liq bo'lsa-da, siyosiy parokandalik mintaqaviy hamkorlikni cheklab qo'ygan edi. Xonliklar o'rtasidagi doimiy raqobat ularning harbiy qudratini zaiflashtirdi va tashqi tahdidlarga qarshi yagona siyosiy institutlar shakllanishiga to'sqinlik qildi. Shu bilan birga, Buyuk Ipak yo'lining inqirozi va dengiz savdo yo'llarining ustunlikka erishuvi Markaziy Osiyoni jahon iqtisodiy tizimidan chetlashtirdi va XVIII oxiri - XIX asr boshlarida mintaqaning iqtisodiy izolyatsiyasini kuchaytirdi.

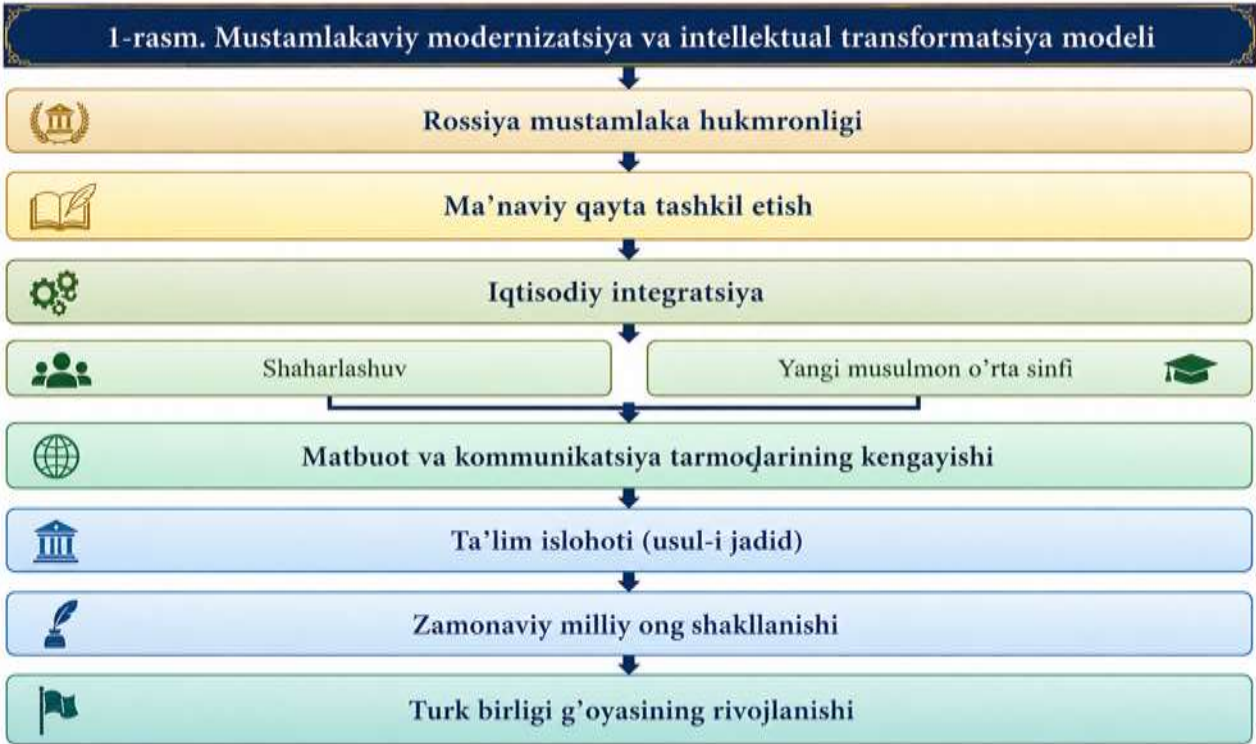
Ta'lim tizimi ham ushbu konservativ muhitni aks ettirar edi. Eski maktablar va madrasalar asosiy ta'lim markazlari bo'lib, ular diniy matnlarni yodlash, arab tili grammatikasi, fiqh va mumtoz sharhlarni o'qitishga qaratilgan edi.

Ushbu muassasalar islomiy ilm-fan va axloqiy tarbiyani saqlab qolgan bo'lsa-da, sanoatlashayotgan dunyoda tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan matematika, tabiiy fanlar, geografiya, tarix, iqtisodiyot va texnik bilimlarga yetarli e'tibor bermagan. Natijada an'anaviy ta'lim tizimi zamonaviy mustamlakaviy boshqaruv va global texnologik o'zgarishlar talablariga javob bera olmadi.

Iqtisodiy transformatsiya mustamlakachilikning yana bir muhim xususiyatidir. Rossiya ma'muriyati Turkistonni imperiya iqtisodiyotiga asosan xom ashyo yetkazib beruvchi hudud sifatida integratsiya qilishga intildi, ayniqsa paxta yetishtirishga katta e'tibor qaratildi. XIX asr oxirlarida sug'orish tizimlarining kengaytirilishi va temir yo'llar qurilishi paxtachilikning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Paxta xomashyosi Moskva va boshqa sanoat markazlaridagi to'qimachilik fabrikalariga yuborildi, shu bilan birga tayyor mahsulotlar Markaziy Osiyo bozorlariga kirib keldi.

Bu iqtisodiy qayta tuzilish mintaqadagi ijtimoiy munosabatlarni tubdan o'zgartirdi. Tijorat dehqonchiligining kengayishi yangi mahalliy tadbirkorlar, paxta savdogarlari, transport vositachilari, bankirlar, sudxo'rlar va yollanma ishchilar ijtimoiy qatlamlarning shakllanishiga olib keldi. Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Andijon va Farg'ona kabi shaharlar demografik jihatdan tez o'sdi va savdo faolligi kuchaydi.

Rossiya imperiyasining ta'lim siyosati ham ziddiyatli edi. Mustamlaka hukumati mahalliy ma'muriy kadrlar tayyorlash uchun rus-tuzem maktablarini tashkil etgan bo'lsa-da, bu muassasalar son jihatdan cheklangan bo'lib, asosan imperiya manfaatlariga xizmat qilgan. Shu bilan birga, mustamlaka ma'murlari an'anaviy islomiy ta'lim muassasalariga shubha bilan qarar, ularning mustaqil islohot tashabbuslarini qo'llab-quvvatlamas edi.

Biroq, paradoksal ravishda, Rossiya mustamlaka infratuzilmasi intellektual almashinuv uchun yangi imkoniyatlarni yaratdi. Transport, pochta, telegraf va savdo tarmoqlarining rivojlanishi Qrim, Volgabo'yi, Kavkaz va Markaziy Osiyo musulmon ziyolilarini yaqinlashtirdi.

Kitoblar, jurnallar va gazetalar tezroq tarqala boshladi va imperiya hududida umumiy intellektual makon shakllandi.

Mana shunday tarixiy sharoitda jadidchilik harakati shakllandi. Jadidlar islom axloqiy qadriyatlarini ilm-fan va zamonaviy ta'lim bilan uyg'unlashtirishga intildilar. Turk birligi g'oyasi ham aynan shu modernizatsiya jarayonlari ichida shakllandi. Umumiy adabiy til, ta'lim hamkorligi, matbuot almashinuvi va ziyolilar o'rtasidagi aloqalar kengayib, umumiy madaniy birdamlikni kuchaytirdi. (1-rasm)

2.2. Turk birligi g'oyasining shakllanishi: intellektual kelib chiqish va mafkuraviy asoslar

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turk birligi g'oyasining paydo bo'lishi Rossiya imperiyasi tarkibidagi musulmon jamoalari orasida yuzaga kelgan eng muhim intellektual o'zgarishlardan biri bo'ldi. Bu g'oya birdaniga siyosiy doktrina sifatida shakllanmagan, balki asta-sekinlik bilan ta'lim islohoti, madaniy uyg'onish, tilni modernizatsiya qilish va hududlararo intellektual tarmoqlarning kengayishi jarayonida rivojlandi. Turkistonda bu g'oya jadidchilik harakati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, jadidlar modernizatsiyani mustamlaka sharoitida milliy o'zlikni saqlashning asosiy sharti sifatida ko'rdilar.

Turk birligi g'oyasining intellektual ildizlari Markaziy Osiyo bilan cheklanmagan edi. XIX asr davomida Usmonli imperiyasi, Qrim, Volga-Ural hududi, Kavkaz va Turkiston musulmon ziyolilari Yevropa imperial ekspansiyasi, texnologik modernizatsiya va institutsional o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan o'xshash muammolarga duch kelishdi. Ushbu umumiy tarixiy tajriba islohotchilarni diniy va madaniy merosni saqlagan holda musulmon jamiyatlarini kuchaytirishning yangi yo'llarini izlashga undadi.

Bu intellektual harakatning eng muhim asoschilaridan biri Ismoil Gaspirali (1851-1914) edi. Uning ta'limiy qarashlari Rossiya imperiyasidagi keyingi jadid avlodiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Gaspirali musulmon jamiyatlarining siyosiy zaifligini diniy omildan emas, balki ta'limdagi orqada qolishdan kelib chiqadi deb hisoblagan. Shu sababli u maktab, ilm-fan, jurnalistika va til birligi orqali kompleks modernizatsiyani taklif qilgan. U maktablarni isloh qilishdan tashqari zamonaviy bilimlarni egallash, yangicha ijtimoiy institutlar yaratish va musulmon jamiyatlarida xotin-qizlar ahvolini yaxshilashga ham da'vatlar qilardi.^[9] G'aspirali "Tarjimon" gazetasi (1883 yil) hamda keng shaxsiy aloqalari orqali Qrimdan Turkistongacha bo'lgan musulmon xalqlarni yagona intellektual makonda birlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Uning suyakli loyihalaridan biri **Yagona adabiy – o'rta turkiy til yaratish** g'oyasi edi.^[10] Umumiy yoki o'zaro tushunarli yagona adabiy tilni shakllantirish orqali turkiy xalqlar o'rtasida fikriy yaqinlikni kuchaytirish mumkin deb hisoblar edi. Soddalashtirilgan turkiy adabiy tilda nashr etilgan ushbu gazeta Qrim, Volga hududi, Kavkaz, Sibir va Turkiston bo'ylab keng tarqaldi.

⁹ Adib Xolid "Turkistonda Jadidchilik" Akademnashr, 2025. 136-bet.

¹⁰ Adib Xolid "Turkistonda Jadidchilik" Akademnashr, 2025. 142-bet

Bu gazeta musulmon hududlarida ta'lim islohoti, ilmiy taraqqiyot, ayollar ta'limi va til birligi haqidagi g'oyalarni tarqatdi. Gazeta nashrlari son jihatdan cheklangan bo'lsa-da, har bir nusxa maktablar, masjidlar, kutubxonalar va shaxsiy majlislarda ko'plab odamlar tomonidan o'qilgan, bu esa uning ta'sirini sezilarli darajada oshirgan.

Gaspirali o'z islohot g'oyasini mashhur shior bilan ifodalagan: **“Til birligi, fikr birligi, ish birligi” (Dilde, fikirde, işte birlik)**. Bu shior faqat til birligini emas, balki kengroq ma'nodagi intellektual va madaniy uyg'unlikni ifodalardi. Til - muloqot vositasi, fikr - ta'lim va ilmiy taraqqiyot, ish - amaliy hamkorlikni anglatgan.

Umumiy adabiy til ta'lim almashinuvini osonlashtiradi, umumiy fikr ilmiy va madaniy rivojlanishni rag'batlantiradi, birgalikdagi amaliy harakat esa mustamlaka sharoitidagi umumiy muammolarni hal qilishga xizmat qiladi.

Turkiston jadidlari orasida Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) Gaspirali g'oyalarini mahalliy sharoitga moslashtirishda muhim rol o'ynadi. U Usmonli imperiyasi, Yaqin Sharq va Rossiyaga qilgan safarlaridan so'ng ta'lim milliy mustaqillikning asosiy poydevori degan xulosaga keldi.

Uning mashhur fikri - **“Ilmsiz millat zaif va qul bo'lur”**^[11] - intellektual rivojlanish siyosiy ozodlikdan oldin kelishini ta'kidlaydi. Behbudiy Turk birligi tushunchasini faqat ta'lim bilan cheklamadi, balki uni siyosiy boshqaruv, konstitutsionizm va fuqarolik mas'uliyati bilan bog'ladi.

“Samarqand” gazetasi va **“Oyna”** jurnali orqali u jamiyatni o'z tarixiy va madaniy ildizlarini anglashga chaqirdi. Keyingi Pan-turkistik siyosiy talqinlardan farqli ravishda, Behbudiy Turk birligini ko'proq madaniy va sivilizatsion loyiha sifatida ko'rgan.

Til masalasi jadidchilik mafkurasining markazida turgan. Jadidlar turkiy xalqlar orasidagi til parchalanishi muloqotni cheklashini tushunishgan. Shu sababli ular **yagona adabiy tilni** bosqichma-bosqich shakllantirishni taklif qilishgan.

Teatr ham muhim tarbiya vositasiga aylandi. Samarqandda Behbudiy, Hoji Muin Shukrullo, Toshkentda Abdulla Avloniy, Buxoroda Sadridin Ayniy, Abdulla Badriy va Qoqonda Hamza Hakimzodalar ko'plab pyesalar yaratishdi.

Bu sahna asarlari keng ommaga ta'sir etib, jadid g'oyalarini maktabdan tashqariga olib chiqqan. Teatr nafaqat ko'ngilochar, balki ma'rifiy institut sifatida shakllandi va jaholat, adolatsizlik va bid'at tanqid qilindi.

Millat va zamon talablarini nazarda tutgan holda jadidlar teatrni ehtiromga sazovar dargohga aylantirishni ko'zlashdi. Behbudiy **“Oyna jurnalida “teyotr ibratnamodur, teyotr va'xonadur, teyotr ta'sir adabidur”** va oliy vazifaga ko'ra uning qop'ol masxarabozlik bilan hech bir bog'liqligi yo'qligini aytadi hamda **“teyotr xonalari masxarabozxona bo'lmay, balki ibratxonadur”** deb ta'kidlaydi.^[12]

¹¹ Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, Akademnashr, 2018 yil. 281- bet.

¹² Behbudiy **“Teyotr, musiqa, she'r”**. **“Oyna”** jurnali, 1914 yil, 29-son, 550—553betlar. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/mahmudxo-ja-behbudiy-teyotr-nadur-1914>.

Adabiyot esa umumiy Turkiston identitetini shakllantirishda katta rol o'ynadi. Jadid adiblari Turkistonni umumiy vatan sifatida tasvirlab, xalqni ilm, vatanparvarlik va taraqqiyotga chaqirdilar. (1-jadval)

1-jadval. Turk birligi g'oyasining evolyutsiyasi.

Bosqich	Davr	Asosiy xususiyatlari	Yetakchi namoyandalar
Ta'lim islohoti bosqichi	1880-yillar	Usul-i jadid maktablarining tashkil etilishi, zamonaviy ta'lim va savodxonlikni rivojlantirish	Ismoil G'aspirali
Madaniy uyg'onish bosqichi	1890-yillar	Milliy matbuot, adabiyot va tilni rivojlantirish, ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etish	Ismoil G'aspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy
Ijtimoiy modernizatsiya bosqichi	1900–1905-yillar	Teatr, matbuot va jamoatchilik fikrini shakllantirish	Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy
Siyosiy ongning shakllanish bosqichi	1905–1916-yillar	Konstitutsiyaviy boshqaruv g'oyalari va siyosiy tashkilotlar	Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov
Muxtoriyat bosqichi	1917-yil 26-noyabr	Turkiston Muxtoriyatining e'lon qilinishi	Mustafo Cho'qay, Muhammadjon Tinishboyev

2.3. Jadidizm va ta'limiy islohot: Turkiy birlikning poydevori sifatida ta'lim.

Jadidchilik harakatining turli yo'nalishlari ichida ta'limni modernizatsiya qilish uning eng asosiy va barqaror tarkibiy qismi bo'lgan.

Jadidchilik aslida maktablar, o'quv dasturlari, o'qitish usullari va intellektual hayotni tubdan o'zgartirishga qaratilgan keng qamrovli dastur sifatida shakllangan.

Ta'lim faqat savodxonlik vositasi emas, balki ijtimoiy taraqqiyot, milliy uyg'onish va Turkiston turkiy xalqlari o'rtasida madaniy integratsiyaning asosiy mexanizmi sifatida qaralgan. (2-rasm)

2-rasm. Turk birligi g'oyasining intellektual rivojlanishi

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Turkistondagi an'anaviy ta'lim muassasalari jadidchilar tomonidan tobora ko'proq tanqid qilina boshladi. An'anaviy maktab va madrasalar asrlar davomida islomiy ilmni saqlab kelgan bo'lsa-da, ularning o'quv dasturlari asosan Qur'on yodlash, arab tili grammatikasi, mantiq, fiqh (islom huquqi) va klassik sharhlardan iborat edi.

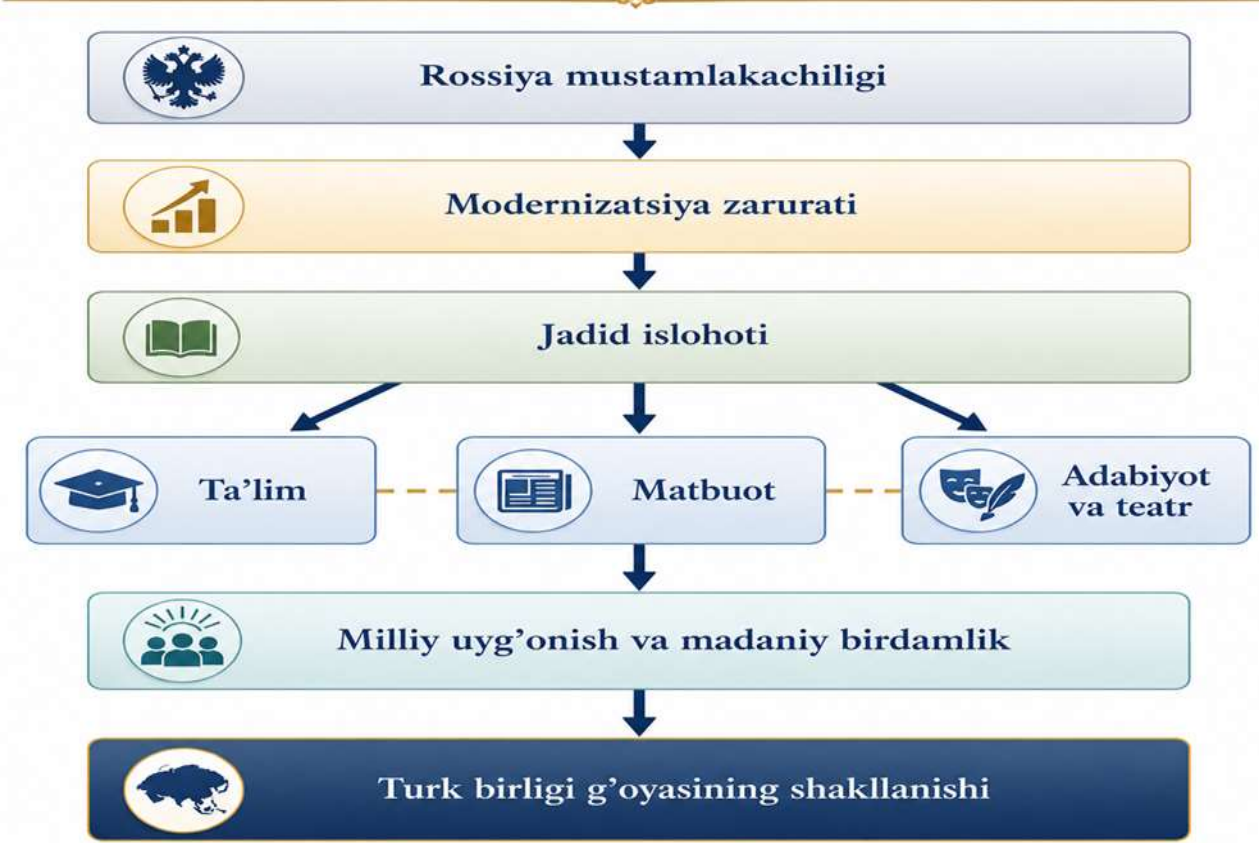
Zamonaviy sanoatlashgan jamiyat uchun zarur bo'lgan ilm-fan, texnologiya, boshqaruv va iqtisodiy bilimlarni yetarli darajada bera olmas edi.

Jadid ziyolilari musulmon jamiyatlarining tanazzuliga asosiy sabab islom emas, balki ta'limdagi turg'unlik ekanini ta'kidladilar. Ular modernizatsiya uchun diniy identitetdan voz kechish shart degan fikrni rad etdilar. Aksincha, islom sivilizatsiyasi tarixan ilmiy izlanish, ratsional fikrlash va intellektual taraqqiyotni qo'llab-quvvatlaganini asos qilib oldilar.

“Usul-i jadid” (“Yangi usul”) maktablarining joriy etilishi ushbu ta'lim falsafasining eng yorqin ifodasi bo'ldi. Ismoil Gasprinskiy tomonidan 1880-yillarda ishlab chiqilgan bu model an'anaviy yodlash usulini fonetik o'qitish, tizimli darsliklar, bosqichli o'quv jarayoni va rejalashtirilgan dars tizimi bilan almashtirdi. Bu yangiliklar bolalarning savod chiqarish vaqtini qisqartirib, ularning tushunish va tahlil qilish qobiliyatini oshirdi. maktablardan farqli ravishda, jadid maktablarida diniy ta'lim bilan bir qatorda dunyoviy fanlar ham o'qitildi.

Matematika, geografiya, tarix, tabiiy fanlar, gigiyena, xattotlik, adabiyot va Yevropa ilmiy bilimlari asoslari o'quv dasturiga kiritildi. Jadid maktablari intizomli, mas'uliyatli va fuqarolik ongiga ega shaxslarni tarbiyalashga intildi. O'qituvchilar punktuallik, tozalik, tanqidiy fikrlash va axloqiy mas'uliyatni targ'ib qilib, ta'limni shunchaki yodlash jarayoni emas, balki shaxs shakllanishi jarayoni sifatida qayta talqin qildilar. (3-rasm)

3-rasm. Jadidchilik va Turk birligi o'rtasidagi konseptual bog'lanish

Munavvar qori Abdurashidxonov Toshkentda jadid maktablarini tashkil etishda hal qiluvchi rol o'ynadi. U yangi darsliklar yaratdi, o'qituvchilar tayyorlash tizimini yo'lga qo'ydi va ta'lim standartlarini shakllantirdi. Uning faoliyati modernizatsiya faqat individual harakat emas, balki institutsional islohotlarni talab qilishini ko'rsatdi.

Jadid maktablarining keng tarqalishi yangi turdagi ma'lumotli musulmon avlodini shakllantirdi.

Bu avlod keyinchalik ma'muriy boshqaruvda, savdo va siyosiy hayotda faol ishtirok eta boshladi.

Turkiston muxtoriyati va turli madaniy tashkilotlar yetakchilarining ko'pchiligi jadid ta'limi ta'sirida shakllangan edi.

Darsliklar yaratish ham muhim yangilik bo'ldi. Qo'lyozma an'anasi ta'lim materiallariga kirishni cheklab qo'ygan edi.

Jadidlar esa savodxonlik, matematika, geografiya, tarix va tabiiy fanlar bo'yicha standartlashtirilgan darsliklarni nashr etdilar. Bu darsliklar butun Turkiston va turkiy hududlarda tarqalib, yagona intellektual makon shakllanishiga xizmat qildi.

Bosmaxona va matbuotning rivojlanishi bu jarayonni yanada tezlashtirdi. Gazeta va jurnallar ilmiy kashfiyotlar, siyosiy voqealar, iqtisod va sog'liqni saqlash haqida ma'lumot berib, ta'limni maktabdan tashqariga olib chiqdi. Shu tariqa jurnalistika ham uzluksiz ta'lim vositasiga aylandi.

Ayollar ta'limi masalasi ham muhim yangiliklardan biri edi. Jadidlar asta-sekin qarshiliklarga qaramay, jamiyat taraqqiyoti erkaklar bilan birga ayollar ta'limiga ham bog'liqligini ta'kidladilar. Ular ma'rifatli onalar kelajak avlod tarbiyasida hal qiluvchi rol o'ynashini ilgari surdilar.

Ta'lim modernizatsiyasi Turkiy birlik g'oyasining shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Yagona o'quv dasturlari, bir xil darsliklar va umumiy til orqali turli hududlardagi talabalar o'xshash intellektual tajribaga ega bo'ldilar. Jadid maktablari mahalliy identitetni yo'q qilishni emas, balki uni kengroq sivilizatsion ong bilan uyg'unlashtirishni maqsad qilgan edi. Shunday qilib, mahalliy vatanparvarlik Turkiy birdamlik bilan birga rivojlana oldi.

Shunga qaramay, jadid ta'lim islohotlari bir qator to'siqlarga duch keldi. Mustamlaka ma'muriyati bu maktablarni nazorat ostida ushlab turdi, moliyaviy yetishmovchilik, o'qituvchi kamligi va konservativ qarshiliklar ham jarayonni qiyinlashtirdi. Biroq harakat XX asr boshlarida baribir kengayishda davom etdi.

Umuman olganda, jadid ta'lim islohoti faqat pedagogik loyiha emas, balki Markaziy Osiyodagi musulmon modernizatsiyasining asosiy poydevori edi. U ilmiy bilim, islomiy axloq, madaniy identitet va fuqarolik mas'uliyatini birlashtirib, milliy uyg'onish hamda Turkiy birlik g'oyasining shakllanishiga zamin yaratdi.

3.1. Natijalar: Turkiy birlik g'oyasining intellektual evolyutsiyasi

Birlamchi va ikkilamchi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Turkistonda Turkiy birlik g'oyasi to'g'ridan-to'g'ri siyosiy mafkura sifatida uzoq davom etgan intellektual o'zgarish jarayoni natijasida shakllangan. Natijalar bu g'oya Rossiya mustamlakachiligi, ta'lim islohoti, islomiy modernizm va musulmon ziyolilar o'rtasidagi transregional kommunikatsiya kengayishi ta'sirida bosqichma-bosqich rivojlanganini ko'rsatadi. Jadid islohotchilari dastlab markazlashgan siyosiy birlikni emas, balki mintaqaviy bo'linishni yengib o'tishga qodir umumiy intellektual va madaniy makon yaratishni ustuvor vazifa sifatida ko'rganlar.

Tahlil shuni ham ko'rsatadiki, matbuot madaniyati Turkiy birlik g'oyasining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Gazeta va jurnallar imperiya bo'ylab jadid g'oyalarini tarqatishning asosiy vositasiga aylandi. "Tarjimon", "Taraqqiy", "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona", "Oyna", "Hurriyat" va "Al-Isloh" kabi nashrlar ta'lim, konstitutsiyaviylik, ilmiy taraqqiyot, til islohoti, ayollar ta'limi, sog'liqni saqlash, siyosat va iqtisodiy rivojlanish bo'yicha muhokamalarni rivojlantirdi.

An'anaviy qo'lyozma madaniyatidan farqli ravishda, bosma matbuot geografik jihatdan uzoq hududlardagi ziyolilarni bir vaqtning o'zida muloqotga jalb qildi. Qrim, Volga bo'yi, Kavkaz va Turkiston musulmonlari bir xil intellektual muhokama maydonida ishtirok eta boshladilar. Bu jarayon transregional musulmon jamoatchilik makonining shakllanishiga olib keldi.

Tadqiqot natijalari Rossiya mustamlaka modernizatsiyasining ikki tomonlama oqibatlarga ega bo'lganini ham ko'rsatadi. Bir tomondan siyosiy bosim va iqtisodiy tengsizlik mavjud bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan transport, bosmaxona, pochta va shahar infratuzilmasining rivojlanishi musulmon intellektual tarmoqlarini kengaytirgan.

Bu o'zgarishlar yangi musulmon ziyolilar qatlamining shakllanishini tezlashtirdi.

1905-yilgi Rossiya inqilobi siyosiy faollikni kuchaytirdi. Tsenzuraning yumshashi musulmon matbuoti va tashkilotlarining kengayishiga imkon berdi. Musulmon qurultoylari, gazetalar va siyosiy tashkilotlar ko'paydi. Jadidlar ta'lim islohoti bilan birga konstitutsion boshqaruv, fuqarolik huquqlari va milliy o'z taqdirini belgilash g'oyalarini ilgari sura boshladilar.

1916-yilgi mardikorlikka olish farmoniga qarshi va Birinchi jahon urushidagi mag'lubiyat Turkistonda kuchli norozilik va qo'zg'olonlarni keltirib chiqardi. Bu voqealar mustamlaka boshqaruvining zaif tomonlarini ochib berdi. Jadidlar uchun bu holat faqat madaniy islohot yetarli emasligini, siyosiy o'zgarishlar ham zarurligini ko'rsatdi.

Shu jarayonlar Turk birligi g'oyasining madaniy-ma'rifiy konsepsiyadan siyosiy modernizatsiya va milliy o'z taqdirini belgilash g'oyasiga aylanishi uchun tarixiy zamin yaratdi. "Sho'ro-i Islomiya" va "Sho'royi Ulamo" tashkilotlari Turkiston muxtoriyati g'oyasini ilgari surdi.^[13]

1917 yil 26 noyabr Qo'qonda shahrida Turkiston xalqlarining **o'z taqdirini o'zi belgilash** irodasini ifoda etgan holda **Turkiston Muxtoriyati** tuzilganligi e'lon qilindi. Muxtoriyatning tamoyillari demokratik boshqaruv, tenglik, ozchilik huquqlari, ta'lim islohoti va mintaqaviy o'zini o'zi boshqarishni o'z ichiga olgan edi.¹⁴

Bu g'oyalar jadidlar tomonidan o'nlab yillar davomida shakllantirilgan intellektual asosga tayanar edi. Turkiston Muxtoriyati 72 kun umr ko'rgan siyosiy tajriba bo'lishi bilan birga, fuqarolik tengligi, ta'lim islohoti va madaniy plyuralizm tamoyillariga asoslangan jadidlarning konstitutsion o'zini o'zi boshqarish haqidagi qarashlarining birinchi amaliy ifodasi edi.

Shu sababli Turkiy birlik g'oyasi faqat madaniy ideal emas, balki ta'lim, fuqarolik ong, konstitutsiyaviylik va milliy o'zini o'zi belgilashni bog'lovchi evolyutsion tizim sifatida namoyon bo'ladi.

¹³ Adib Xolid "Turkistonda Jadidchilik" Akademnashr, 2025. 455-bet

¹⁴ PORvUZ, II, 27; cf. Mustafa Chokaev, "Turkestan and the Soviet Regime" Journal of the Royal Central Asiatic Society 18 (1931): 407.

3.2. Ismoil Gasprinskiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy va Mustafo Cho'qay qarashlarining qiyosiy tahlili.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiy birlik (Turkic unity) g'oyasining intellektual tarixi faqat bitta islohotchining g'oyalari orqali to'liq tushuntirib bo'lmaydi. Jadidlar ta'lim darajasi, siyosiy tajribasi va ustuvor yo'nalishlari bilan farqlangan bo'lsa-da, ularning asarlarida ta'lim, milliy ong, konstitutsion boshqaruv va madaniy birdamlik masalalarida sezilarli uyg'unlik kuzatiladi.

Ismoil Gasprinskiy: madaniy va ta'limiy birlik asoschisi

Jadid mutafakkirlari orasida Ismoil Gasprinskiy asosiy va poydevoriy o'ringa ega. Uning hissasi siyosiy birlashuvni bevosita taklif qilish emas, balki turkiy tilli musulmonlar o'rtasida hamkorlik uchun zarur intellektual infratuzilmani yaratish edi. “**Usul-i jadid**” ta'lim tizimining joriy etilishi orqali u Rossiya imperiyasi hududidagi musulmon jamiyatlarining parokandaligini kamaytirishga intildi.

Mahmudxo'ja Behbudiy: milliy davlatchilikning ta'limiy asosi

Mahmudxo'ja Behbudiy Gasprinskiyning ta'limiy g'oyalarini siyosiy o'zini o'zi boshqarish konsepsiyasi bilan uyg'unlashtirdi. Uning fikricha, milliy mustaqillikning asosiy sharti - ta'lim rivojidir. Turkiya, Misr va Rossiyaga qilgan safarlari uning qarashlarini yanada mustahkamladi. Behbudiy maktab, gazeta, darslik va teatr orqali jaholatni jamiyat taraqqiyotining asosiy to'sig'i deb ko'rsatdi. U an'anaviy diniy ta'lim tizimidan farqli ravishda ilmiy bilim, konstitutsion boshqaruv va fuqarolik ta'limini markaziy o'ringa qo'ydi. Uning ta'lim falsafasi islomiy axloq bilan ilmiy bilimlarni uyg'unlashtirib, talabalarda diniy merosga hurmat va zamonaviy sivilizatsiya yutuqlariga ochiqlikni shakllantirishga qaratilgan edi. Uning siyosiy qarashlari madaniy birlikni tan olgan holda, konstitutsion vakillik va mintaqaviy muxtoriyat g'oyalari bilan bog'langan.

Abdurauf Fitrat: intellektual modernizatsiya va madaniy uyg'onish

Abdurauf Fitrat jadidchilikka falsafiy va nazariy chuqurlik olib kirgan mutafakkir hisoblanadi. Istanbulda ta’lim olgan Fitrat Usmonli imperiyasidagi konstitutsion va modernistik g’oyalardan kuchli ta’sirlangan. U modernizatsiyani faqat ta’lim emas, balki adabiyot, falsafa, iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy institutlarni qamrab olgan keng jarayon sifatida ko’rgan. Fitrat musulmon jamiyatlarining tanazzulini din emas, balki intellektual turg’unlik bilan bog’lagan.

Uning qarashlarida Turkiy birlik madaniy uyg’onish, tarixiy ong va intellektual mustaqillik bilan bog’liq edi. Fitrat ilm-fan va demokratik institutlarni qabul qilishni targ’ib qilgan holda, tarixiy merosni qayta anglash zarurligini ta’kidlagan.

Abdulla Avloniy: milliy axloq va fuqarolik tarbiyasi

Abdulla Avloniy modernizatsiyani asosan pedagogika va axloqiy tarbiya orqali talqin qilgan. Uning “**Turkiy Guliston yoxud Axloq**” asarida milliy taraqqiyot faqat ilm bilan emas, balki axloqiy fazilatlar bilan ham bog’liqligi ta’kidlanadi.^[15] Avloniy uchun vatanparvarlik siyosiy emas, balki axloqiy burch hisoblangan. U ta’lim orqali halollik, intizom, mas’uliyat va jamiyatga sadoqatni shakllantirish zarurligini ilgari surgan. Teatr va adabiyot Avloniy uchun muhim tarbiyaviy vosita bo’lib xizmat qilgan. U Turkiy birlikni etnik emas, balki madaniy-axloqiy hamjamiyat sifatida tushungan.

Mustafo Cho’qay: jadid g’oyalarining siyosiy amalga oshirilishi

Mustafo Cho’qay jadidchilikning siyosiy bosqichini ifodalaydi. U ta’limiy modernizatsiya g’oyalarini amaliy davlat boshqaruviga aylantirishga harakat qilgan. Turkiston Muxtoriyatida tashqi ishlar vaziri va keyinchalik rahbar sifatida u demokratik boshqaruv, qonun ustuvorligi va milliy tenglik tamoyillarini ilgari surdi. Cho’qay na mustamlakachilikni, na bolshevik diktaturasini qabul qilgan. U haqiqiy modernizatsiya faqat demokratik institutlar orqali amalga oshishi mumkin deb hisoblagan.

QIYOSIY TAHLIL		
SIYMO	ASOSIY YO'NALISH	TURK BIRLIGI G'OYASIGA HISSASI
 Ismoil Gasprinskiy	 Ta'lim va til birligi	 Umumturkiy ma'rifat orqali milliy birlik poydevorini yaratdi
 Mahmudxo'ja Behbudiy	 Ta'lim va konstitutsion boshqaruv	 Huquqiy va konstitutsion tizim orqali turk xalqlarining birligini mustahkamlashga hissa qo'shdi
 Abdurauf Fitrat	 Intellektual va madaniy uyg'onish	 Turkiy adabiyot, tarix va tafakkur orqali umumiy madaniy o'zlikni kuchaytirdi
 Abdulla Avloniy	 Axloqiy tarbiya	 Axloq va tarbiya orqali milliy ma'naviyat va birligini mustahkamladi
 Mustafa Cho'qay	 Siyosiy amalga oshirish	 Turkiston Muxtoriyati orqali turk birligi g'oyasini amaliy siyosiy harakatga aylantirdi

¹⁵ Abdulla Avloniy. “Turkiy Guliston yoxud axloq” Toshkent, 1914. 36-bet.

Bu farqlar qarama-qarshilik emas, balki jadidchilik tafakkurining bosqichma-bosqich evolyutsiyasini ifodalaydi.

3.3. Xulosa (Conclusion)

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda turk birligi g'oyasining paydo bo'lishi faqat siyosiy millatchilikning ifodasi sifatida emas, balki ko'p qirrali intellektual modernizatsiya jarayoni sifatida tushunilishi kerak. Jadidchilik harakatida turk birligi g'oyasi ta'lim yangilanishi, madaniy uyg'onish, konstitutsiyaviy fikrlash va mustamlakachilikka qarshi siyosiy ongning o'zaro ta'siri orqali shakllanganini ko'rsatadi.

Jadidchilik tarixshunosligi harakat maqsadlari haqida bir nechta raqobatdosh talqinlarni shakllantirgan. Ilk sovet tarixshunosligi jadid islohotchilarini odatda burjua millatchiligi vakillari sifatida tasvirlab, ularning faoliyatini asosan elita manfaatlariga xizmat qilgan deb baholagan.

Bunday yondashuv sinfiy kurashni asosiy markazga qo'yib, jadid tafakkurining intellektual rang-barangligini cheklab ko'rsatgan. Sovet Ittifoqi parchalangandan keyin esa xalqaro ilmiy adabiyot jadidchilikni ta'lim modernizatsiyasi, madaniy yangilanish va siyosiy o'zgarishlarni o'z ichiga olgan murakkab islohot harakati sifatida o'rganila boshladi.

Yana bir muhim xulosa islom va modernizatsiya o'rtasidagi munosabatga tegishli.

Tadqiqot natijalari diniy an'ana va zamonaviy ilm-fan o'rtasida tabiiy qarama-qarshilik bor degan avvalgi qarashlarni rad etadi. Jadid islohotchilari islom tarixan bilim, aql-idrok, axloqiy mas'uliyat va ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlaganini ta'kidlaganlar. Ularning tanqidi dinning o'ziga emas, balki ilmiy turg'unlik va konservativ ta'lim tizimlariga qaratilgan edi. Shu sababli modernizatsiya islomiy intellektual an'analarni inkor etish emas, balki ularni yangilash sifatida talqin qilindi.

Nazariy jihatdan ushbu tadqiqot turk birligi g'oyasini ko'p o'lchovli hodisa sifatida ilmiy o'rganishni taklif etadi. Uni faqat pan-turkizm, etnik millatchilik yoki ta'lim islohoti sifatida cheklash o'rniga, bu g'oya ta'lim loyihasi, madaniy uyg'onish, intellektual harakat va konstitutsiyaviy siyosiy qarash sifatida bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan.

Tadqiqot asosan jadid ziyolilari va chop etilgan manbalarga tayangan. Kelajakdagi izlanishlar arxiv hujjatlari, shaxsiy yozishmalar va mahalliy ta'lim yozuvlaridan kengroq foydalanishi lozim.

Shuningdek, Ozarbayjon, Tatariston, Usmonli imperiyasi va boshqa mintaqalar bilan qiyosiy tadqiqotlar transmilliy jarayonlarni yanada aniqroq yoritadi. Qo'shimcha tadqiqotlar jadid g'oyalarining ayollar, qishloq aholisi, savdogarlar va an'anaviy ulamolar orasida qanday qabul qilinganini ham o'rganishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada turk birligi g'oyasi avvalo intellektual va madaniy modernizatsiya loyihasi sifatida shakllangan. Ta'lim islohoti, til modernizatsiyasi, matbuot, konstitutsiyaviy fikr va fuqarolik ishtiroki bu jarayonning o'zaro bog'liq qismlarini tashkil etadi.

Jadidchilik tor mafkura emas, balki Markaziy Osiyo zamonaviy tarixidagi eng muhim intellektual o'zgarishlardan biri bo'lib, uning merosi bugungi kunda ham ta'lim, madaniy identitet, boshqaruv va mintaqaviy hamkorlik haqidagi munozaralarda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adeeb Khalid "The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia" 1998.
2. A. Khalid. "Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR". Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2015.
3. Allen Frank "Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the Muslim world." 2001.
4. Edward J. Lazzerini "Turkic Modernism at the Turn of the Twentieth Century" 1975.
5. Hélène Carrère d'Encausse "Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia" University of California Press, 1988.
6. Robert D. Crews "Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia" 2003.
7. Mustafa Tuna, "'Pillars of the Nation': The Making of a Russian Muslim Intelligentsia and the Origins of Jadidism," 2017.
8. Azade-Ayşe Rorlich "The Djadid movement and institutions of islamic Education in the volga-ural region". 2001.
9. Adib Xolid "Turkistonda Jadidchilik" Akademnashr, 2025.
10. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, Akademnashr, 2018 yil.
11. PORvUz, II, 27; cf. Mustafa Chokaev, "Turkestan and the Soviet Regime" Journal of the Royal Central Asiatic Society 18 (1931):
12. Abdulla Avloniy. "Turkiy Guliston yoxud axloq" Toshkent, 1914.